

Валерій ФІСУН,

Національна спілка краєзнавців України

val_ua.68@ukr.net

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ ДУКАЧА В УКРАЇНІ

У дослідженні розглядаються метаморфози прадавніх товарно-грошових знаків та монет у прикраси, які відбувалися на території України від античних часів до сьогодення. Також пояснюється символічне значення й витоки походження монетного намиста і дукача – центральних композиційних елементів повного комплексу нагрудних прикрас жіночого святкового костюму та повсякденного вбрання Наддніпрянщини, Чернігівщини та Слобожанщини.

Ключові слова: монетна прикраса, нашійна гривна, монисто, медальйон, клейнод, дукач, личман

Fisun V., National union of local lore researchers of Ukraine. The genesis and evolution of the dukachs in Ukraine. The study deals with the metamorphosis of ancient commodity-money signs and coins in jewelry that took place on the territory of Ukraine from the ancient times to the present. It also explains the symbolic meaning and origins of the origin of the coin necklace and dukach – the central composite elements of a complete set of breastplates for a women's festive costume and everyday outfits of the Naddniprianschyna, Chernihiv and Slobozhanshchyna.

Key words: coin jewelry, hryvna by neck, necklace, medallion, kleynod, dukach, lychman.

Метаморфози товарно-грошових знаків у прикраси. На початку I тисячоліття до н.е. населення Східної Європи вступило в нову історичну епоху.

Навчившись добувати залізо, виготовляти і застосовувати залізні знаряддя, люди досягли значного підвищення продуктивності своєї праці. Після відокремлення землеробства від скотарства, виникнення класової нерівності суспільства та активізації торгівлі між племенами індоіранської спільноти, що заселяли територію сучасної України і поклали початок етногенезу слов'янської народності, все важче ставало користуватися архаїчним товарообміном. Виникла необхідність появи товару-посередника, який охоче брали б на обмін власники всіх інших товарів. У мисливців, як відомо, це були звірині шкіри, у скотарів – худоба, а в землеробів – зерно. Ремісники, що жили разом із землеробами і працювали на замовлення, виготовляли свою продукцію в основному для населення, зайнятого сільським господарством. Замовник та ремісник заздалегідь домовлялися про оплату та сировину для обміну, але вже на початку нашої ери, окрім роботи на замовлення, почали виготовляти продукцію спеціально для продажу. Існували цілі спеціалізовані ремісничі поселення (протоміста), що згодом стали центрами внутрішньої та зовнішньої торгівлі, в яких майстри працювали переважно для ринку.

У європейських народів, що активно торгували з праслов'янськими племенами Середньої Наддніпрянщини, функцію грошей виконували різні предмети: зброя, одяг, металеві, глиняні чи дерев'яні речі домашнього вжитку, прикраси з камінців, перламутру, перлів, коралів, бурштину, скла, кістки, шкіри тощо. Тому знайдені під час археологічних розкопок прикраси слід розглядати і комплексно, і окремо кожен предмет, який виконував функції інформативності, демонстративності чи привабливості, зображував родовий знак, ознаку влади, символічний оберіг або ж являв собою товарно-грошовий знак, оригінально і зручно розміщений на шії. Створився синтез магічного, естетичного і корисного.

Багато вчених дотримується думки, що саме вироби з перламутру були першими визнаними людством предметами, з появою яких обмін товару перетворився на купівлю-продаж. Серед них помітно вирізняються черепашки

каури (*cuprea moneta*, *cuprea pantherina*), батьківщиною яких є порівняно відлюдний невеличкий район Мальдівських та Лаккадівських островів, звідки вони поширилися в ролі грошей-прикрас майже на весь Євразійський континент [1, 105]. Їх знали народи Азії та Африки, їх знаходять у руїнах стародавніх держав Китаю, Індії, Японії, Єгипту, на берегах Балтійського моря, у скіфських, сарматських та слов'янських курганах. Давньоруські писемні джерела донесли до нас тогочасні назви каури: «ужовка», «жуковина», «жерновок», «змїна голова» (за формою черепашка нагадує голову вужа). Розрахункова система була приблизно такою: «мішок», що містив 20000 каури, поділявся на 10 «голів», кожна з яких складалася з 50 «шнурів»-мотузок, на які нанизано по 40 черепашок, що для зручності носилися на шиї як прикраса, яку при потребі можна було обміняти на товар [7, 22].

Метаморфоза грошей у прикраси та навпаки зустрічається в усіх народів світу. Так, наприклад, в північноамериканських індіанців-алгонкінів довгий час грошима (міновими одиницями) слугували шкіряні ремінці «вампус» (*wampum*), на які геометричними візерунками нанизувалися черепашки циліндричної форми. Вампус був не лише оздобою – це був почесний знак племені, а вампус вождя був символом його влади [19,17].

На заході України й до сьогодні зустрічаються дещо подібні речі, що називаються герданами, дробинками чи силянками (від зах.укр. «силити, насилувати» – ‘нанизувати’). Цю прикрасу у вигляді стрічки виплітають з дрібних кольорових намистинок чи бісеру на волосяній або шовковій основі і зв’язують стрічками ззаду на шиї. Орнамент може бути лише геометричним та обов’язково різнокольоровим. Подібні за матеріалом і способом виготовлення прикраси, що дещо відрізняються між собою лише формою, зустрічаються в болгар (гирдана), в росіян (гайтан) та в деяких угро-фінських народів [4, 130].

Південно-західні впливи на територію Середньої Наддніпряни відчутно посилювалися з VII ст. до н.е., коли на північному узбережжі Чорного моря

були засновані грецькі колонії. Археологічні дослідження поховальних степових курганів доримської доби яскраво свідчать, що вже тоді населення південної України прикрашало себе та кінську зброю різноманітними коштовностями, серед яких помітно вирізняються культові металеві пластинки-тоукени з викарбуваними в грецькому стилі зображеннями богів, тварин чи певних магічних знаків. Іноді зустрічаються монети (тригранні литі стрілки-монети, херсонеські монети у формі дельфіна, тенедоські дидрахми та тетрадрахми із зображенням двобічної бойової сокири і т.д.) з отворами, спеціально пробитими для просовування мотузки, що традиційно одягалися на шию (практично найзручніше місце носіння) поруч з іншими прикрасами.

Варто зазначити, що в ті часи між слов'янськими племенами та Грецією, батьківщиною (за однією з версій) монетного карбування, існували тісні торгово-економічні та культурні зв'язки. Тому цілком безпідставно гадати, що наші пращури одягли монету на себе тільки тому, що не розуміли її призначення, сприймаючи її лише як красивий блискучий предмет. Навпаки, прекрасно знаючи високу купівельну спроможність монети, вони носили її поруч зі своїми місцевими товарно-грошовими знаками та прикрасами.

На рубежі нашої ери на місцях грецьких колоній з'являються римські військові гарнізони, під впливом яких в III-IV ст. н.е. виникає Черняхівська культура – переддержавне утворення антів, що послужило поштовхом до формування Київської Русі. По Дніпру проходив знаменитий Дніпровсько-Волхівський торгівельний шлях, що в літописах називався «із варяг у греки». Приблизно на місці сучасного Києва, одного з найбільших тогочасних торгівельних вузлів дохристиянської Європи, що згодом переріс у центр формування слов'янської імперії, цей шлях перетинався з великим Східним караванним шляхом. Ось чому земля Київщини насичена величезною кількістю скарбів, серед яких трапляються й виключно монетні. Римська монета, хоча і

стала звичним явищем на південно-західній території сучасної України в I-му тис. н.е., ще не змогла зразу витіснити архаїчні місцеві грошові предмети.

Довгий час учені не могли до кінця зрозуміти, яку саме функцію виконували римські срібні денарії серед тогочасного населення доісторичної України. У слов'ян не було поділу на класи, не існувало значної майнової нерівності, на чолі племені стояли виборні правителі, які лише слідкували за порядком та дотриманням предковічних законів. Але було б хибно думати, що слов'яни перебували на такому рівні суспільного розвитку, коли грошові знаки людям ще не були потрібні.

Досить часто на території сучасної України знаходять скарби, переповнені римськими денаріями I-III ст. н.е. Знаходили їх і раніше, про що свідчать середньовічні акти, в яких такі монети називалися «головками святого Яна». Цих скарбів настільки багато, що можна сміливо говорити про значний і повсякденний обіг монет паралельно з місцевими товаро-грошовими знаками давніх слов'ян. Більшість монет має отвори для носіння у вигляді намиста чи для нашивання на одяг, що яскраво підтверджує нашу думку – денарії традиційно сприймалися населенням і як прикраси, і як гроші. Отвори робилися шляхом пробивання, рідше свердління, виключно зліва або справа від голови імператора, тобто навпроти обличчя або його шиї. При чому саме обличчя в жодному разі не псувалося.

Монет насправді було значно більше; археологічні знахідки говорять, що добра їх частина слугувала сировиною для майстрів і постійно переплавлялася на ювелірні прикраси. Поява значної кількості монет обумовлена потребою в задобренні римлянами верхівки племені шляхом підкупу для військових союзів та налагодження торгових відносин. На той час могутність Риму, а пізніше Константинополя, гнулися перед постійними нападами його північних та східних сусідів: антів, германців, галів, фракійців та ін. Не маючи можливості лише військовою силою протистояти численним ворогам, Візантійська держава, як

спадкоємниця Римської імперії, всіляко намагалася укласти мирні договори з іншими народами, або ж узяти їх до себе на службу для охорони пограниччя.

З V ст. на землі України линула маса візантійських денаріїв, міліарисіїв та солідів, які поповнили грошовий обіг праслов'ян монетами нової чеканки і в яких з традиційною ціллю вироблялися отвори, але тепер уже або над головою імператора, або десь знизу зображення на аверсі монети.

Наприкінці VIII ст. на територію Східної Європи, а точніше, на землі сучасної України, линув потік арабських срібних монет – кувітських дирхемів. На тонких та великих кружальцях подібних грошей немає ніяких зображень, як того вимагала мусульманська релігія. Аверс і реверс монети покриті написами («куфа» – стилізований арабський шрифт), де, окрім цитат із Корана, містилися імена правителів, роки та місяці карбування. Слов'янські землі бідні на родовища коштовних металів, тому їх постійно доводилося імпортувати.

Так історично склалося, що основним грошовим монометалом як у Європі, так і в Київській Русі, стало монетне срібло азійського походження, що в ті часи цінувалося набагато дорожче, ніж тепер; воно постачалося двома торгівельними шляхами: по Волзі й Західній Двіні або через Скандинавію, північно-східну Прибалтику та Ладогу. Наплив іноземних (римських денаріїв, візантійських міліарисіїв і солідів, арабських дирхемів, сасанідських та іранських драхм, західноєвропейських брактеатів) монет послужив поштовхом до справжнього грошового обігу. Скарби доносять до нас величезну кількість примірників арабських монет, що іноді сягають п'яти-семи тисяч [25, 364-375]. Монета стає не лише матеріалом для накопичення скарбів та сировиною для ювелірів, але й починає виконувати свою основну функцію засобу купівлі-продажу.

На території Середньої Наддніпрянщини знаходять багато скарбів періоду Київської Русі, серед яких зустрічаються монети з отворами для носіння на мотузці чи ланцюжку. Сприймати такі монети лише як елементи давніх прикрас, на нашу думку, безпідставно.

По-перше, в скарбах цілі та «пробиті» монети зі слідами тривалого носіння зустрічаються разом. Звідси випливає, що наші пращури не бачили між ними істотної різниці; монетні намиста залишалися, окрім, безперечно, прикрас, просто зручним традиційним способом носіння на собі грошових знаків. Цю думку найкраще проілюструє давній болгарський звичай, поширений як серед жінок, так і серед чоловіків, одягати на себе непомірно велику кількість прикрас з монет. При потребі будь-яку монету можна було зняти з мотузки, або ж навпаки, нанизати на неї, перед цим зробивши отвір [14, 322-326].

По-друге, носіння монетного намиста або ж прикрас, зроблених з монетного матеріалу, слід розглядати як зручний спосіб зберігання та нагромадження багатства. Грошовий надлишок часто перероблювався в чоловічі та жіночі коштовні прикраси, що виконували функцію своєрідного «сімейного банку». Передаючись у спадок з покоління в покоління, подібні коштовності залишалися, по суті, грошовими знаками і могли при потребі будь-коли використатися для підтримання матеріального становища родини.

Цікаве свідчення міститься у щоденнику секретаря посольства багдадського халіфа до Волзької Булгарії Ахмада ібн Фадлана. У 922 році він розповів, що слов'янські жінки носили намиста з монет, які слугували своєрідним показником заможності їхніх чоловіків: якщо слов'янин був власником десяти тисяч диргемів, він дарував своїй жінці намисто з одним рядом монет; якщо ж він мав 20 тис. диргемів, то його жінка носила намисто з двома рядами монет. З подальшим зростанням заможності чоловіка кількість рядів монет у намисті його дружини зростала [24, 59].

Було б цілком логічно, якби людина, зібравши на мотузці певну кількість монет, рівну за ціною грошово-рахунковій гривні, залишок монет почала б нанизувати на іншу мотузку. Такий спосіб групування монет був би зручним для зберігання та носіння і практичним при розрахунках. Пригадаймо чітко визначену кількість каурі на мотузці (sic!). Звідси випливає, що намисто,

кількість монет в якому відповідає ціні чи вазі гривні, могло, очевидно, називатися нашійною гривнею. А необхідність зручного розміщення коштовностей призвела до переплавки монетних намист у замкнені в коло товсті декоративні дротяні чи пластинкові прикраси або масивні ланцюги. В старослов'янській мові «гривьна» (від прасл. *grivьna – ‘нагрудна прикраса’ < прасл. *griva – ‘шия, потилиця’) означає шийний обруч, що виступає в ролі прикраси та певної ознаки влади і заможності.

Гривня-прикраса з'явилася у Середземномор'ї наприкінці бронзової – на початку доби раннього залізного віку і поширилася до Уралу. Гривні з бронзи, срібла і золота відомі за матеріалами скіфської культури. У кельтів подібна нашійна прикраса мала вигляд стрижня з порожнинами і називалася торкес (від лат. torus – ‘вузол’) [20, 62-63].

Серед ювелірних коштовностей періоду Київської Русі зустрічаються гривні – «масивні дротяні, іноді перекручені в півтора оберти прикраси, що одягалися на шию, очевидно, поверх намиста з бусинок та підвісок. Символічне значення подібних гривень не підлягає сумніву, та, разом з тим, і не піддається повному розкриттю. Окрім жінок, нагрудні гривні носилися чоловіками і виступали в ролі не лише прикрас, а й ознак знатності» [16, 538-539]. Спробуймо з'ясувати загадкову появу і практичне застосування подібної гривні, опускаючи символічне та магічне значення, витoki яких потрібно шукати в східно-іранському чи давньоарійському відгалуженні індоєвропейської культури.

На службі в київського князя, як відомо, перебувала військова дружина для охорони міста, збору податків та військових інтервенцій, що складалася з воїнів-професіоналів здебільше норманського походження, відомих в Європі як вікінги, а в слов'ян як варяги. Оплата за службу здійснювалася срібними, рідше золотими злитками. Варто зазначити, що найманці навряд чи колективно зберігали свої скарби в одному місці. Залізна дисципліна, організованість та відчайдушна сміливість потрібні були лише для успішного ведення бою, а насправді вони

дотримувались девізу: «Кожен за себе!» Ідучи в похід, ніхто з впевненістю не знав своєї долі, тому намагався брати з собою усе своє майно.

Поява на шії срібних чи золотих дротів, замкнених в кільце, була викликана необхідністю зручно розмістити на собі своє багатство. До того ж, нашійна гривня при певних обставинах могла захистити шию – життєвоважливий і незахищений природою орган людини – від пошкоджень. Одягати монетне намисто або носити гроші в торбинці було б досить не зручно: зайві речі заважають у бою, торохкотять та губляться в поході. З практичних міркувань вагу нашійної гривні намагалися прирівняти до грошово-рахункової гривні, для чого переплавляли чітко визначену кількість монет. За археологічними даними, звичай переплавляти трофейні предмети з коштовних металів у дротяні чи шматкові злитки, був поширеним серед багатьох народів Євразійського континенту.

Княжа дружина завжди була привілейованою і замкнутою військовою кастою, що складалася з досвідчених солдат, які отримували за вірну службу багато прав від самого князя і були наближені до його двору. Місцеве населення до дружинників завжди ставилися з острахом, їм беззаперечно підкорялися, вони викликали повагу і заздрість у простолюду. Нашійна гривня в них виконувала функцію коштовного знаку, що символізував військову доблесть і славу та відрізняв вільних найманців від підневільних княжих слуг.

З часом нашійна гривня втрачає первісну практичну функцію, на її місці, не порушуючи давніх традицій, з'являються іменні відзнаки у формі стилізованих пластинкових прикрас різноманітних форм та масивних ланцюгів, на яких почали зображувати родові герби майбутньої середньовічної знаті. Сюди ж слід віднести й спеціальні пам'ятні знаки верховного правителя, що вручалися дружинникам за особисту мужність та ряд військових подвигів, більш відомі в добу Середньовіччя у вигляді клейнодів, та монетних медальйонів.

Усі ці знаки, з дозволу правителя, мали право носити лише наближені до двору; право носіння отримали також їхні жінки та діти. Тому жіночі нашійні прикраси типу гривні по суті своїй не є гривнею; швидше за все, це своєрідні коштовні «нашійники» зі знаком господаря, що позначали його власність, на яку заборонялося посягати. При загальному грошовому підрахунку їх ціна залежала від кількості монет, маса яких відповідала масі цих предметів.

Поява в епоху раннього Відродження на території України значної кількості золотих медальйонів-клейнодів (від давнім. *kleinod*, *kleinot* – ‘коштовність, ознака влади, родовий герб, військові або релігійні регалії’) як литих нагрудних шляхетних прикрас була викликана не лише віяннями тогочасної європейської моди, започаткованої італійським майстром Антоніо Пізанелло наприкінці XIV ст. Символіка їхньої форми та спосіб носіння поруч із іншими коштовностями нагадують дещо трансформовані праслов’янські прикраси язичницької доби – астральні підвіски у формі круга, півмісяця та хреста.

На думку археологів, зв’язок круглих підвісок із Сонцем очевидний і підкреслений наявністю на прикрасах промінців, кількість яких у більшості випадків дорівнює 12, що дає повне право пов’язувати їх з 12 місяцями календарного року [6, 62], а підвіски у формі перевернутого рогами донизу півмісяця є суто жіночими прикрасами, що символізують Місяць. Форма хреста розкриває перед нами розуміння слов’янами сутності простору, в центрі якого перебуває людина, що дивиться на всі чотири сторони, а його зображення в середині кола символізує, за твердженням академіка Бориса Рибаківа, проникність усюди сонячного світла [16, 550-551]. Оскільки у світосприйнятті давніх слов’ян Місяць завжди виступав чоловічим началом, то композиція з півмісяця і хреста поруч із солярним знаком на дівочому тілі повинна була демонструвати готовність до шлюбу: в центрі простору – символічна єдність чоловічого і жіночого начал як одного цілого [6, 61].

В архаїчній основі поховального обряду більшості праслов'янських племен було обов'язковим одягання на покійника повного комплекту коштовностей разом із магічними підвісками-оберегами для захисту його від сил зла під час перебування в Наві (загробному житті). З приходом християнства порушилася традиційна для слов'ян система космогонічних вірувань, що призвело до переосмислення Нави і Яви (земного життя), внесло плутанину у праслов'янську солярну міфологію, трансформувало, іноді навіть до невпізнання, традиційну систему символів, звичаїв та обрядів [11, 123].

Прикраси перестали супроводжувати покійника в потойбіччя, натомість їх почали передавати нащадкам із покоління в покоління, тому, за даними археології ранньохристиянського періоду, «в одному намисті ми зустрічаємо іноді по декілька «сонць» і по декілька «місяців», що говорить уже про перехід від магічного начала до естетичного, орнаментального» [15, 402].

Скарби періоду Київської Русі донесли до нас майстерно виготовлені прикраси верхівки слов'янського суспільства та різноманітні підвіски простолюду з яскраво вираженими прадавніми язичницькими символами. Навіть хрест не втратив своєї первісної функції оберегу; трансформувавшись у символ християнства, він продовжував одягатися поруч зі старими і лише дещо зміненими астральними підвісками, які іноді замінювалися на монети, що почали виконувати подвійну функцію – нанизаного на мотузку і розміщеного на шії грошового знака та символічного зображення Сонця (візантійський солід) і Місяця (арабський диргем). В уявленні наших пращурів, золота монета виготовлялася з сонячного (Божого) металу; на аверсі зображувався візантійський імператор як намісник Бога на Землі, а на реверсі – символ християнської віри, тобто, традиційний хрест у колі (монеті). Срібло з давніх-давен вважалося місячним металом; навіть пророк Мухаммед, як відомо, лише з нього дозволяв виготовляти амулети з ісламською символікою [10, 299]. Тому стає цілком зрозумілою швидка заміна в підвісках молодого Місяця на монету,

бо в арабському диргемі криється зображення всіх форм Місяця: повного – у формі монети, а молодика – серед візерункового переплетіння куфічних літер як символу ісламу.

Окремо варто зупинитися на змійовику – амулеті XI-XIII ст., який носився на грудях поверх одягу. На аверсі зображався той чи інший християнський святий (Богородиця, архангел Михаїл, Стратілат, Борис і Гліб, Козьма і Диміан тощо), який був або цілителем, або борцем зі злом (змієм), або сприяв перемозі на полі бою. Не менш цікавою була реверсна невидима композиція: в основному це відрубана голова Медузи Горгони, з якої виростають змії, або ж змієнога прародителька скіфів в оточенні зміїв. Ці змійовики вважалися чудовим прикладом двовір'я, що гармонійно увібрали в себе християнські зображення бога-змієборця (демонстрація на зовні), античну Горгонію та скіфську Єхидну (прихованість від оточення). На думку відомого вченого-етнографа Хведора Вовка, певні види дукачів за символікою образів, формою, матеріалом та способом виготовлення є еволюційним пережитком давньоруських змійовиків.

Походження та символіка дукачів. Слово «дукач» походить від дуката – золотої монети, що карбувалася у Венеції з 1284 року. В інших містах Європи також виготовлялися золоті монети, але всі вони різнилися між собою вагою та лігатурою, що постійно змінювалися внаслідок численних економічних і політичних негараздів. Порівняно з ними дукат протягом віків зміг зберегти приблизно сталими вагу (3,5 гр.) та пробу металу (938) і тому почав сприйматися як міжнародний еталон золотої монети; зокрема, у Польщі та Україні аж до XVII ст. усі золоті монети називалися дукатами. Для зручності при розрахунках та для нагороди достойників, окрім одинарних почали карбувати великі пам'ятні монети вагою в 2, 3, 5 і 10 разів більшою за загальноприйнятий стандарт. Набувши донативної функції, кратні дукати наблизилися до медалі, тому іноді в скарбах вони зустрічаються зі штучно припаяним вушком та зі слідами тривалого носіння.

У писемних джерелах кінця XVII – початку XVIII ст. за золотими монетами закріпилася назва червоні золоті, червінці, а назва дукати збереглася лише за кратними пам'ятними монетами, медалями-підвісками та прикрасами з монет у вигляді намиста з нанизаними цілими чи скрученими в трубку монетами. А з середини XVIII ст. вперше з'являється слово дукач як збірна назва на означення не монети, а лише прикраси з однієї монети чи медалі-клейнода або їх імітацій [21, 28].

Відомий дослідник убрання козацького панства Микола Сементовський писав: «На шиї завжди декілька низок коралів чи іншого намиста, або низки перлів з декількома низками золотих монет і великим срібним чи золотим хрестом... або дукатом – великою золотою монетою, часто іконкою чи якимось коштовним медальйоном...» [18, 53]. Серед етнографів XIX ст. виникла серйозна плутанина між двома поняттями – дукат і дукач; це призвело до того, що дукачами почали називатися всі монети, які входили до складу намиста.

Жіноча частина військової старшини та простого козацтва Середньої Наддніпрянщини перейняла звичай в неополяченої православної шляхти одягати намисто з дукачем, що став своєрідним виразником претензій на особливе становище в суспільстві. Європейських релігійно-побутових медалей та великих пам'ятних дукатів як прикрас на всіх не вистачало, тому, щоб задовольнити попит, українські майстри-золотарі почали промислове виготовлення реплік, найскладнішою формою серед яких була позолочена карбована або лита кругла медалевидна підвіска діаметром 35-45 мм, оправлена припаяним дротяним шнуром чи крученою пружинкою, що кріпилася трьома короткими ланцюжками до срібної або визолоченої декоративної брошки («бант», «решітка», «мотиль») у вигляді ажурно орнаментованої пластинки із зображенням листя, гілок, квітів, кошика з квітами, розеток, птахів, коронок, херувимів тощо, гарно прикрашених кольоровими скельцями та камінцями.

Звичай одягати намисто з дукачем був більш характерний на Лівобережжі України: він побутував на Чернігівщині, Полтавщині і Слобожанщині. Небагатьма зразками представлені дукачі й на Правобережжі, західніше від Києва, та на півдні України [12, 248]. «Жінки полковників і іншої старшини носили на шиї намисто з коралів, бурштину, перлів з дукатами або старими срібними карбованцями, іноді з золотими червінцями» [22, 128]. А для основної маси українського жіноцтва, окрім копіювання медалей, дукачі виготовляли з великих визолочених амальгамою російських (рублі Петра Першого, Другого і Третього, Анни Іоанівни, Єлизавети, Катерини Першої і Другої) чи іноземних (австрійські талери Марії-Терезії та Франца Йосипа, інші видів мадоноталерів) срібних монет, які обрамлювали у дротяні плетіння, припаювали вушко і носили на червоній стрічці як самостійну прикрасу. Популярними також були карбованці-хрестовики Петра Першого і Другого та Павла, що мали хрещату монограму замість герба (символ хреста в колі (sic!)).

Наявність язичницької символіки у манері носіння на одному рівні монетних дукачів-хрестовиків та медальних реплік на релігійну тематику поруч із одним або кількома великими хрестами (не плутати з натільним християнським хрестиком) очевидна. Хрест поруч із символом Сонця у формі визолоченого дукача з припаяним до нього декоративним обрамленням (стилізованими промінцями) та з хрещатою монограмою (язичницький хрест у крузі означає 'бачити все і знати все'), був традиційним жіночим оберегом, що захищав, рятував і вчасно підказував правильне рішення. Дуалістичне бачення солярного нагрудного дукача (з лицевого відкритого боку – сяє, а з прикритого і невидимого – темрява) символізувало вічну боротьбу двох світів – праведного (Божого) і гріховного – як постійний взаємозв'язок між народженням і смертю, поєднання двох протилежних людських сутностей (чоловіка і жінки) в єдине ціле – сім'ю [10, 480-483]. Звідси і пояснення такої популярності в Україні копіювання релігійних медалей: хоча у формі Сонця і з'являється своєрідна іконка із

зображенням нового Бога або сценок із життя святих, та по суті символічне значення і магічна функція подібного «божого» знаку залишається сталою – це жіночий амулет від зла.

Медальйони, жетони та їх копії з Царицею Небесною Дівою Марією, монетні дукачі з портретами імператриць перекликаються з язичницьким образом покровительки жіноцтва – Великої Богині Праматері, ім'я якої до нас не дійшло [3, 52-53], але культ її частково перенісся на Матір Божу, а частково на ряд святих Великомучениць [17, 99-100]. Подібні прикраси-обереги називалися «панагійками» (аверсно-реверсні зображення Панагії, ікони Охтирської Богоматері, Благовіщення, Різдва Ісуса Христа, Хрещення, Голгофи з розп'яттям, Святої Трійці), «єднусами» чи «ягнусками» (Agnus Dei), «коронатками» (медалі або жетони XVIII ст. на пам'ять про коронацію в Римі чудотворних ікон, на звороті яких часто зустрічались зображення Святого Серця), «царицями» (визолочені амальгамою, обрамлені у дротяні плетіння та підвішені до банта копії та наслідування російських коронаційних медалей і монет Петра II, Анни, Єлизавети, Катерини II) та «хрестовиками» (репліки та дублікати рублів з ажурними вензелями Петра I, Петра II та Павла, червінців Катерини II, що мали хрещату флоричну монограму замість герба).

Наприкінці XVIII ст. великого поширення в Україні набули копії або імітації дукачів, виготовлених з оригіналу медалі 1762 року, присвяченої коронації Катерини II на російський престол. Члени великих депутацій, посланих українською шляхтою для участі в церемонії, поверталися додому з золотими та срібними меморіальними медальйонами, що традиційно носилися на грудях поруч з іншими прикрасами та державними нагородами.

З уведенням на території України імперських законів про закріпачення селянства (1782 р.) та визначення становища української шляхти і військової старшини шляхом видання дворянських жалуваних грамот (1785 р.), у середнього та бідного панства, минулі привілеї яких втрачалися, не було більшого клопоту,

ніж нобілітація. Вони терміново розшукували знатних предків чи впливових покровителів, підроблювали родовідні документи та архівні матеріали. Серед цих верств населення, а також серед заможних козаків та міщан, що також неспокійно переживали подібні нововведення, несподівано спалахнула пристрасть до коронаційних дукачів Катерини II [21, 110-112].

Стійкість типу зображення цариці на дукачах та більш як сторічна їх популярність серед українців пояснюється не лише тим, що за тридцятирічне правління Катерина II встигла надовго залишитися в народній пам'яті і що на її реформаторську діяльність населення України поклало великі надії. На лицевому боці дукача – копії коронаційної медалі – символічне зображення імператриці дійсно завжди залишалося майже незмінним. Подібне парадоксально стало всенародне поклоніння було б дещо дивно пов'язувати лише з симпатіями і пошаною до цієї особи та сподіваннями на покращення життя, бо, переглядаючи сторінки історії, ми виразно бачимо, що за її царювання Україна як ніколи зазнала страждань та поневірянь. Тому варто припустити, що в зображенні Катерини II на дукачах криється символічний образ зовсім іншої, не менш популярної в народному середовищі жінки зі схожим ім'ям – святої Великомучениці Катерини.

Християнська церква прославила і вознесла святу Катерину Олександрійську за страждання та мученицьку смерть, якої зазнала вона у 307 році за вірність і невідступність від судженого їй долею нареченого – Сина Божого Ісуса Христа. У «Житіях святих» Дмитра Туптала оповідається, що вона була красивою і напрочуд мудрою вісімнадцятилітньою дівчиною шляхетного грецького роду. На прохання батьків про заміжжя Катерина відповіла згодою, але за умови, що майбутній чоловік мусить бути рівним їй – шляхетним, заможним, красивим і розумним. Прийнявши християнство, вона нарешті побачила у видінні свого судженого – Сина Божого. Ісус дав їй перстень і сказав: «Тепер я возлюбив

тебе; ти мені до вподоби, і тому я обручаюся з тобою і нарікаю своєю нетлінною нареченою!»

Через багато років після страти Великомучениці імператором Максиміліаном (305-313) її тіло було знайдено і перенесено на Синайську гору. Шанування поширилося спершу у Східній, а потім і в Західній церквах, де їй було присвячено багато гімнів і римованих легенд. У часи Середньовіччя на місці поховання був побудований монастир і навіть облаштувався рицарський орден святої Катерини для заступництва прочан, що прибували на поклоніння її нетлінним мощам – голові із золотим весільним вінцем та лівій руці з обручкою – символами заручення із судженим долею небесним нареченим.

«Катерини» – народна назва свята жіночого талану, що в Україні щороку відзначається 7 грудня (24 листопада за старим стилем), під час якого дівчата ворожать на майбутнє, закликаючи для цього свою долю, а парубки напередодні свята постять, щоб Бог послав їм добрих жінок [5, 13-14]. Жіноча доля примхлива і вибаглива; від її прихильності залежить життя і сімейне благополуччя кожної дівчини, а коли недоля, то, як співається у давніх українських піснях, ні врода, ні багатство нездатні замінити сподіваного кохання і забезпечити щасливе майбуття.

Зображення жіночої Долі на дукачах з образом святої Катерини повинно було символізувати дівочі сподівання на вдале, вчасне та щасливе одруження. Таку ж весільну функцію містить серія дукачів, де на лицевому боці образ все тієї ж Катерини, а на зворотному – зображення ікони з Параскевою. Ледь забарвлений християнством язичницький культ Параскеви П'ятниці (божества плодючості, покровительки шлюбів, до якої зверталися дівчата, вимолюючи собі суджених) був поширений на всій Лівобережній Україні та на прилеглих до неї територіях Росії [22, 66]. Такий дукач варто розглядати як своєрідний магічний дівочий амулет, здатний відігнати безталання, допомогти в пошуках чоловіка, зберегти його прихильність і любов та захистити від зла суперниць.

За давніх часів в Україні існував звичай, за яким хрещений батько дарував своїй похресниці дукач в першу річницю хрестин. Найкращим подарунком вважався золотий медальйон, на якому був викарбуваний образ святої, ім'я якої носила похресниця. Подібний дукач з образом святої покровительки був своєрідним талісманом і носився завжди поруч з хрестом, виконуючи функцію жіночого оберегу від недолі.

*Кумайтеся намистами, льон, льон, намистами,
Намистами, дукачами, льон, льон, дукачами,
Дукачами та хрестами, льон, льон, та хрестами [9, 130]*

На весіллях козацької старшини був звичай обдаровувати молоду, що змогла до одруження зберегти свою незайманість і вірність коханню, дукатом вагою 5-10 червоних золотих, пізніше заміненим на дукач з образом св. Катерини, ім'я якої з грецької мови перекладається як «завжди чиста»; до речі, у Франції й до сьогодні св. Катерина вважається патронесою старих дів – «веселих катеринет» [5, 15].

*Червонії черевінці пилом припадуть
Золоте намисто зовиці порвуть [2, 280]*

Весільна донативна функція таких дукачів очевидна. На зворотному боці оригіналу коронаційної медалі Катерини II навколо вівтаря розташовані симетрично дві фігури – Віра і Вітчизна, над якими зображено ангела з короною та скіпетром у руках. Створюючи копію-імітацію, народні майстри почали зображати фігури біля вівтаря із з'єднаними руками (заручення молодих), а над ними, замість ангела з лавровим вінком, з'являються символічні зображення «всевидючого ока», Бога чи Голуба – Святого Духа (Благовіщення). Подібні відхилення від оригіналу були спеціально обумовлені естетичними вимогами замовників прикрас, тому говорити про неосвіченість майстрів чи брак товару недоречно, тим більше, що лицевий бік з «царицею» завжди був детальним і залишався без змін.

- Хоч я руда та погана, та погана,

*Так у мене батько багач, батько багач!
Сірі воли на оборі, на оборі
А на шиї в мене дукач, в мене дукач!
- Нехай тебе чорти знають, чорти знають
Із твоїми багачами, багачами,,
Воли твої поздыхають, поздыхають
Ти ж погана з дукачами, з дукачами [8, 289]*

У другій половині ХІХ ст. міські золотарі Києва, Чернігова, Ніжина, Глухова, Харкова, втративши багатих замовників, змушені були звертаються зі своїм асортиментом до збіднілого козацтва і міщанства, що за інерцією продовжувало боротися за свою «природну» рівність з дворянством та всіляко намагалося унаслідувати його побут. Найпопулярнішою формою дукача стає медальйон із вушком, виготовлений за технікою лиття з темної або світлої латуні – імітації золота. Вушко і обідок, що нагадував дротяне плетиво, відливалися разом з медальйоном. Подібні дукачі майже ніколи не золотили і до бантів не прикріплювали. Такий тип дукачів називався «лиманом» (від дав.польс. *liczbon*, *liczban*, *liczman* – ‘лічильний знак’, ‘металева кружальце з викарбуваними на ньому візерунками’, ‘фальшива монета чи щось не справжнє’). Назва його походить від популярного в Європі в ХVІ ст. спеціально виготовленого для арифметичних дій латунного лічильного жетона. На початку ХVІІІ ст. ця лічильна система відмирає, а велика кількість нікому не потрібних жетонів-личманів експортується на Схід як дешевий замітник монет у народних прикрасах бідноти.

*Хвалиться багацький син, що буде ходити;
Не маю я білих грошей на шиї носити [5, 499]*

* * *

*Ти добре то знаєш, що я сирота,
Не ношу я срібла, не маю злота [13, 112]*

У зв’язку з остаточним зубожінням основної маси селянства, личман або, як його ще називали, «отагас», посідає центральне місце в дівочих прикрасах кінця ХІХ – початку ХХ ст. як найбідніша імітація дукача [21, 39-41]. Штамповані

бляшки з примітивними жіночими портретами та написами типу «Малороссийский женский наряд», «Модный наряд...» або «Украшение для женщин и девиц», «Вера. Надежда. Любовь» чи «Ornements des femmes», що виготовлялися напередодні революції на купецьких фабриках «простонародних» прикрас Кучкіна, Бистрова, Горовітца, Дмитрієва, Збоюка, призвели до остаточного відхилення від прадавнього символічного значення дукача-оберега та традиційної форми дукача-підвіски.

Після революції масове носіння монетного намиста та дукачів на території України взагалі припинилося, бо на багатьох прикрасах були зображення гербів та коронованих осіб, що нагадувало про царські часи; згодом більшість прадавніх коштовностей були переплавлені або обмінені на хліб під час воєн та голодоморів. На початку 60-х та 90-х років ХХ ст., у період відродження національної свідомості українців, відроджувалася мода на традиційний народний одяг та старовинні прикраси. Але сільська молодь швидко урбанізувалася, потрапивши під вплив інших модних течій чужих культур, а родові реліквії, що масово завозилися в міста, у кращому випадку опинялися в запасниках музеїв, приватних колекціях чи крамницях антикваріату, в гіршому – перетворювалися на брухт як непотріб.

На сьогодні в Україні помічається черговий спалах популярності народних прикрас, з'явилася мода на носіння дукачів, як давніх, так і в сучасному виконанні, виник певний інтерес до етнографічних досліджень. Вийняті з батьківських скринь залишки предківських коштовностей, можливо, примітивних на перший погляд і дешевих за матеріалом виготовлення, але безцінних у духовному сенсі, знову заповнили міста й антикварні салони.

Яка доля чекає на них – нікому не відомо...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Москва: «Прогресс». 1990.

2. Весільні пісні. Київ. 1982. Т. 1.
3. Войтович В. Українська міфологія. Київ : «Либідь». 2002.
4. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ : «Мистецтво». 1995.
5. Воропай О.І. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Київ : «Оберіг». 1993.
6. Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси. Советская археология. Москва. 1960. № 4.
7. Єлизаветін Г.В. Гроші. Київ : «Веселка». 1971.
8. Жартівливі та сатиричні пісні. Київ. 1988.
9. Календарно-обрядові пісні. Київ. 1987.
10. Керлот Х.Э. Словарь символов. Москва : «REFL-book». 1994.
11. Моця А.П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда : Обряды и верования древнего населения Украины. Київ : «Наукова думка». 1990.
12. Николаева Т.А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Київ : «Наукова думка». 1987.
13. Пісні кохання. Київ. 1986.
14. Пиринский край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София. 1980.
15. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура : История культуры древней Руси. Москва–Ленинград : «Изд. АН СССР». 1951. Т. 2.
16. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва: «Наука». 1988.
17. Самков О.М. Нариси з історії золотарства на Черкащині. Черкаси. 2010.
18. Сементовский Н.М. Старина малороссийская, запорожская и донская. Санкт-Петербург. 1846.
19. Серве Ж.-М. Як виникли гроші. Кур'єр ЮНЕСКО. Київ. 1990. № 3.
20. Словник-довідник археології. Київ : «Наукова думка». 1996.
21. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. Київ : «Наукова думка». 1970.

22. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. Киевская старина. Київ. 1889. № 3.
23. Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Харків : «Акта». 2002.
24. Шуст Р.М. Нумізматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ : «Знання». 2009.
25. Янин В.Л. Русские денежные системы IX-XV вв. / Древняя Русь: город, замок, село. Москва : «Наука». 1985.